

שְׁלוֹשׁ שְׁאֵלוֹת

א.

דוּד־שֶׁמֶשׁ בַּשַּׁבָּת

נשאלתי אם מותר להשתמש בשבת במים החמים של דוד-השמש. והנה טרם שנחקור בשאלה זו מבחינת ההלכה, יש לתת תיאור וציור על המיתקן הזה, ואת תהליך ההתהוות של המים החמים ע"י חימום השמש. המיתקן הזה, נערך ונסדר על הגג של הבית, ומורכב מחלקים שונים. א) דוד גדול או קטן כפי ערך המשוער של הצריכה; על יד הדוד וממולו ממש ערוכים שני קולטים, המותקנים מחומר מתכתי בדמות טבלאות ארוכות, המונחות בצורה אלכסונית משופלת מלמעלה עד למטה על הגג; בכל קולט ישנם צנורות מקבילים (שבעה או שמונה במספרם) וקוראים לזה "רדיאטר", ממעלה לצנורות ישנן טבלאות זכוכיות המכסות אותם, השומרות על הצנורות, מגשמים, מאבק ומרוחות הנושבים. הצינורות מכוסים בתבנית של פח, החללים של הצינורות של הקולטים ממולאים בצמר סלעים לשם שמירת החום. התהוות החום הוא ע"י הצינורות הקולטים את קרני השמש החודרות דרך הוגוגיות על הצינורות. מים קרים זורמים מן הדירה בחלק התחתון של הדוד הפנימי, (כי הדוד העומד על הגג משמש כמכסה חיצוני לדוד הפנימי בתוכו המכיל את המים, והוא מבודד ומכוסה בכל הצדדים בצמר-סלע לשמור על החום) ומשם זורמים לקולט דרך צנור המוביל לקצה הצנור המרכזי בחלק התחתון של הקולט, ומשם זורם לקולט גופא, והמים מתחממים וזורמים לדוד הפנימי בשטח העליון, דרך צנור מיוחד הצמוד ויוצא בחלק העליון של הקולט, הנתון מחוץ לדוד החיצוני ומכוסה בחומר צמר סלע ועל החומר הזה צפוי חומר פלסטי בכדי לשמור על החום. ומשם נמשך צנור מיוחד המוביל את המים החמים לדירה, הצנור הזה מתוקן מחוץ לדוד הפנימי ומבודד בתוך הדוד החיצוני בחומר מיוחד הנ"ל לשמור על חומו, והכל נעשה ע"י לחץ רצוף, המים הולכים רצוא ושוב. מתחלה מים קרים לדוד, ומשם לצנורות ומשם לדוד למעלה ומשם לדירה דרך צנור מיוחד.

והנה מקור הענין במס' שבת (ד' ל"ח ע"ב — ל"ט ע"א) במשנה: אין נותנין ביצה בצד המיחם בשביל שתתגלגל, ולא יפקיענה בסודרין (פירש"י: לא ישבר על סודר שהוחם בחמה, כדי שתצלה מחומו של סודר, ור' יוסי מתיר, ולא יטמיננה בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה. מעשה שעשו אנשי טבריא והביאו סילין של צונן לתוך אמה של חמין, אמרו להם חכמים, אם בשבת, כחמין שהוחמר

בשבת ואסורין ברחיצה ובשתיה, אם ביו"ט, כחמין שהוחמו ביו"ט, ואסורין ברחיצה ומותרין בשתיה, (וברש"י: בחול ובאבק דרכים, שהוחמו: מכח חמה, ובגמרא מפרש אמאי לא פליג ר' יוסי בהאי, והביאו סילון: מבעוד יום של צונן: כדי לחממן, דהמים נמשכין ובאין כל השבת. לתוך אמה: של חמי טבריה, אם בשבת: אותן שבאין בשבת)

ובגמרא (ל"ט ע"א) שם, והא דתנן נותנין תבשיל לתוך הבור בשביל שיהא שמור, ואת המים היפים ברעים בשביל שיצננו, ואת הצונן בחמה בשביל שיחמו לימא ר' יוסי ולא רבנן? אמר ר' נחמן, בחמה כ"ע לא פליגי דשרי, כי פליגי בתולדות החמה, מר סבר גזרינן תולדות החמה אטו תולדות האור, ומר סבר לא גזרינן (וברש"י שם בחמה: בשמש, דשרי: דאין דרך בישולו בכך, וחמה באור לא מיתלפא דליגזור הא אטו הא. בתולדות האור כגון: אם הוחם הסודר הזה באור מתחלה, דאסור: דהוי בישול. תולדות חמה: שהוחם הסודר בחמה, אטו תולדות האור: דמאן דחזי, סבר תולדות האור נינהו).

והנה יוצא מזה, דהפלוגתא היא על תולדות חמה, אם יש לגזור אטו תולדות אור, דלת"ק אסור משום גזירה זו, ולר' יוסי מותר, והלכה כת"ק, כפי שמבואר ברמב"ם (בפ"ט מהל' שבת ה"ב) ובש"ע או"ח (סי' שי"ח סעיף ג').

וא"כ לפי זה, הרי לכאורה גם בנידון דידן, יש לאסור את השמוש במים החמים של דודי-השמש בשבת, הואיל וכפי תהליך התמום של המים, הרי המים החמים זורמים מהצנורות ששם מתחממים על ידי השמש לדוד, ומתערבים עם מים אחרים קרים, והרי המים המערובים הללו הם תולדה דחמה, דגזרינן אטו תולדה דאור, וכמש"כ התוס' שם בד"ה מעשה והביאו סילון, וז"ל: "וכשהיו רוחצים בשבת היו פותחים הנקבים ומתערבין הצוננים בחמים, דהשתא ליכא אלא חדא גזירה אטו חמי האור", א"כ כאן יש לאסור תולדות חמה מצד גזירה דחמי האור.

אולם כשנעיין היטב בסוגיא זו, נמצא מסיבות מקילות בנידון, דבאמת יש לעמוד על זה שבהוחם בחמה עצמה לא גזרינן, ובתולדה כן גזרינן, וכהבטוי הקולע של המאירי במקום: "יפה כח הבן מכח האב"... וראה בר"ן בסוגייתנו האומר: דקס"ד דרבנן דאסרי תולדות חמה כ"ש חמה עצמה, על זה אומרים, בחמה כ"ע לא פליגי דשרי, דאין דרך בשול בכך, וחמה באור לא מחלפא דלגזרי הא אטו הא, יעו"ש.

אלא כאן הענין, שזה תלוי בטעות הרואה והמסתכל, איך שהוא מיחס ומעריך את הענין, אם הוא רואה במפולש, שהחפץ הוחם ממש ע"י החמה, והואיל וידוע שאין דרך בשולו בכך, הרי לא יתיר לעצמו בישול ע"י האור, כי החמה אין לה כל דמיון לאור, וגזירה יכולים לגזור, רק בדבר הדומה לעיקר האיסור, משא"כ אם החפץ הוחם בחמה, ואח"כ שמים עליו ביצה או איזה דבר שהוא אחר, והוא מתחמם, הרי זה הדבר עלול להטעות, ויסבור שיכול לחמם גם על דבר חם שהתהוה מתוך אור, שזה אסור מטעם תולדה דאור, ולפיכך גזרינן, ולזה מתכוונים רש"י והר"ן הנ"ל באומרים: "וחמה באור לא מחלפא דליגזור הא אטו הא" דאלה הם שני דברים מיוחדים, שאי אפשר לטעות ולדמותם יחד, וכשם שמפרשים התוס' על הגמרא דלהלן "שמא יטמין ברמץ" וז"ל: "אבל הפקעת

אודרין לא גזרו אטו שמא יטמין ברמץ, דסודרין לא דמו לרמץ, והיינו דמילי
 זלא דמו אהדדי לא גזרינן. וכן יש להצביע על דברי רב האי גאון, שפירט
 בסוגיא דלקמן על "ולא יטמנה בחול", ושואלת הגמרא וליפלוג גמי ר' יוכי
 :בהא? רבה אמר גזירה שמא יטמין ברמץ, ר' יוסף אמר, מפני שמיזו עפר ממקומו,
 ואמרי' מאי בינייהו, איכא בינייהו עפר תחוח, ופירש"י: כלומר תיחוח בעומק, דליכא
 למיחש למזיו, והרב האי גאון פירש איפכא, דלמאן דאמר גזירה שמא יטמין ברמץ
 ליכא, דעפר תיחוח ברמץ לא מיחלף, אבל למי' שמא יזין עפר איכא, א"כ אנו
 דואים שצריך להיות דחוי שיכול להביא את האדם לידי טעות אפשרית, (ואפשר
 שלזה התכוון הרמב"ם (בפרק כ"א ה"א מה' שבת) וזה לשונו: "נאמר בתורה
 תשבות אפילו מדברים שאינן מלאכה חייב לשבות מהן ודברים הרבה הן
 שאסרו חכמים משום שבות, מהן דברים אסורים מפני שהם דומים למלאכות
 זכר ז"א: הגזירה היא מפני שהיא דומה למלאכה ועלולים לטעות).

וא"כ בנידון דידן, הרי זה תלוי במבט האדם על כל המיתקן הזה העומד
 על הגג נקי מכל ומסתכל ורואה שהשמש זורחת על כל המיתקן, וכשרואה את
 זה בודאי לא יחשוב ויעלה על דעתו להשתמש גם בתולדות האור, ואולי לזה
 כוון רש"י כאן בפירושו ד"ה אטו תולדות אור: "דמאן דחזי סבר דתולדות האור
 נינהו", אבל אדם שרואה בעצמו, שאין כאן לגמרי תולדות אור כענין שלפנינו,
 אין מקום לגזור, ובאמת שמחתי למצא אח"כ שמפרש כן הגאון ר' עזריאל מיזליש
 ז"ל בספרו "מנורה הטהורה" על הלכות שבת (ס' שי"ח סק"ג) וז"ל: "ופירש"י,
 דמאן דחזי סבר דתולדות אור נינהו, ולכך גזר הת"ק, וכוונתו דוודאי אי מאן
 דחזי ידע דהוא תולדות חמה, ליכא חששא כלל דיבא להתיר, גם תולדות אור,
 דהא אמרינן דבחמה שרי, משום דמידע ידוע, בין בישול האור לבישול דחמה,
 וממילא גם תולדות אור לא יבאו להתיר, מתוך מה דשרי תולדות חמה, אלא
 דעיקר החשש הוא דלא ידע כלל דהוא תולדות חמה, אלא סבר דהוא תולדות
 אור, ושלא אסור כי אם אור ממש אבל תולדות אור שרי עכ"ל, וממילא בנידון,
 דמאן דחזי ומסתכל על המיתקן המתלהט ע"י החמה, בודאי לא יחשוב שיש כאן
 איזה צל של חשש של תולדות אור, באופן כזה, אין כאן איסור וגזירה של
 תולדות חמה.

והנה אנהרינן לעינין בדברי המהרש"ל בתשובותיו (סי' ס"א), שיש סמך
 ובסיס גדול לדברינו, הוון בשאלה הבאה: בארצות החום, אי שרי לגלגל ביצה
 על גבי גג רוחח, כדי שתצלה, מאחר שהוא תולדות חמה או לא, וכן אי אסור
 להטמינה בחול או אבק דרכים מבע"י, או אסור בשבת אפילו לגלגל, והשיב
 על דבר הראשון להיתירא, ועל השניים האחרים לאיסורא, וטעמו ונמוקו עמו
 בפירוש כל הסוגיא באופן מחודש, כפי דרכו, ומבלי לצטט כל התשובה לרגלי
 הקיצור, הרי תמציתה: הוא אומר: שיש הבדל בין שני סוגי תולדות חמה, האחד
 הוא בהפקעת הביצה בסודר שהוחם ע"י החמה, שע"ז יש פלוגתא בין ר' יוסי
 לת"ק, דת"ק סבר שאסור מטעם תולדת דאור, שהרואה יחשוב שהסודר הוחם
 באור, ור"י סבר שלא גזרינן, וכמ"ש התוס' שהבאנו לעיל (שבת ד' ל"ט ע"א
 ד"ה שמא יטמין ברמץ) וז"ל: ואטו סודרין שנתחממו באור לא בעי ר' יוסי
 למיגור, דאין דרך לחממן כל כך, שלא יהיו נשרפין עכ"ל. ויש סוג שני, של

תולדות חמה כגון: בגג רותח, שהוחם ע"י החמה, — וכן מוסיף אפילו גלגול ביצה באבק וחול שהוחמו ע"י החמה, שלא בדרך הטמנה, תולדה דחמה זו — גם הת"ק מודה דמותו, הואיל ואין לחוש לתולדה דאור, מפני שהכל רואין שהוחמו בחמה, ולכאורה משמע — אומר — מדברי הרמב"ם (פ"ט ה"ג משבת) שאין הבדל בין ביצה שהוחמה באבק וחול, שלא ע"י הטמנה, ובין הפקעת הביצה בסודר, שהרי כך לשונו שם: המפקיע את הביצה בבגד חם, או בחול ובאבק דרכים, שהם חמים מפני השמש אעפ"י שנצילת פטור וכו', אבל גזרו עליהן מפני תולדות האור, הרי, שהרמב"ם מדמה חול ואבק דרכים להפקעת סודרין שאסור מטעם גזירה של תולדות אור, ומשמע שבאבק וחול שלא ע"י הטמנה ג"כ גוזרים משום תולדות האור, אבל אח"כ דוחה את זה, ואומר שיתכן, מה שכתב הרמב"ם, אבל גזרו עליהן מפני תולדות האור לאו דוקא אחול ואבק דרכים קאי, אלא אסודר זהדומה לו, וכיילינהו בחד שיטה, משום תחילת דבריה, שכולהו פטורים מפני שתולדות חמה נינהו, אבל לענין איסור יש להם טעם בפני עצמן, ומסתייע בדברי הרא"ש בסוגיא זו, שכתב ח"ל: "מדפריך מהאי ברייתא דפרק כירה, דמגלגלין ביצה ע"ג גג רותח, משמע דאין חילוק בין גלגול ביצה באבק וחול ובין הטמנה, הואיל וחיישינן להזות עפר, שגם רבה דס"ל שמא יטמין ברמץ, ס"ל גם כד' יוסף מחשש להזות עפר, ולפי"ז יוצא המסקנה, שבגג רותח מותר בודאי, ואף המהרש"ל נקיט לבסוף בדינא, שרק בגג רותח יש להתיר כפי דעת הרא"ש, ומוסיף, שמה שאמר רשב"ג מגלגלין ביצה על גג רותח, זהו אפילו לת"ק דמתניתין, ולא דוקא לפי ר' יוסי, כפי שסובר הרשב"א ז"ל, וטעמו ונמוקו עמו — מפני שהגמרא שוקלת וטורה בדברי רשב"ג, ומתפלפלת בדברי רבה ור"י, סימן שהלכה כמותו, זמן מה שהגמרא מביאה החילוק בין רבה ור"י דעפר תיחוח, סימן שהלכתא הוא, זמסתייע גם בדברי הרי"ף, שמביא תוכן הסוגיא ודברי רבה ור"י, "ומאי בינייהו", זבודאי אליבא דהלכתא, כי זה דרכו להביא רק לפי ההלכתא, וכן מסתייע בדברי הירושלמי (שבת פ"ג ה"ג) וז"ל: תמן אמרין, חמה מותרת תולדות חמה אסורה, דבנן דהכא אמרין בין חמה בין תולדות חמה מותרת, מתניתין פליגי על רבנן דהכא, לא יטמיננה בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה, שנייא הוא, שהוא עושה חריץ, ז"א: שרק דוקא באופן כזה שהוא עושה חריץ, תולדות חמה אסורה, אבל בגג רותח דאין בו עפר, דלא חייש לחריץ מותר לכ"ע, גם לרבנן דהכא, דתולדות חמה כה"ג שרי, והנה יש להוסיף ולהעיר על דברי המהרש"ל הנ"ל: א) מה שמתחבט בדברי הרמב"ם בדבר שכולל אבק דרכים וחול עם הפקעת סודרין, זמשמע מזה שגם גג רותח בכלל, לענ"ד אין כל הכרח לפרש כך, להיפך, מכאן דאיה שהרמב"ם ז"ל ס"ל כהרא"ש, שדוקא אבק דרכים וחול אפילו שלא בדרך הטמנה, הרי הוא כהפקעת סודרין, ולא בגג רותח, משלא מפרט בפירוש איסור גם בגג רותח, משמע שסובר דבגג רותח בלי עפר, חול ואבק דרכים — מותר, ב) מה שמביא שמסתבר שדעת הרי"ף בגג רותח דמותו, מפני שמביא השקלא זטריא של הגמרא לפי רשב"ג, כך מצאתי גם בספר "המנורה הטהורה" הנ"ל (הל' שבת סי' שי"ח, קנה המנורה סק"י) שנוקט כן דעת הרי"ף וז"ל: "דעת הרי"ף בגג רותח, אם לית בו עפר, הואיל דגביו הוי כחמה עצמה, גם אם החמה אינה זורחת עליו, ודוקא בדבר הניטל בעינן שיהא חמה" ע"כ, יע"ש. ג) גם מלשון

הטור, משמע שסובר כדעת המהרש"ל — שהרי כך לשונו (בהלכות שבת סי' שי"ח), "ואפילו תולדות חמה נמי אסור כגון סודר שנתחמם בחמה אסור ליתן בו ביצה, כדי שתצלה גזירה אטו אור, אבל בחמה עצמה כגון ליתנה בחמה או ליתן מים בחמה, כדי שיחמו מותר, ואסור להטמינה בחול ובאבק דזיכין. רואים אנו שהטור מפריד בין הפקעה בסודר ובין הטמנה באבק ובחול, ולא מזכיר אפילו כדברי הרא"ש אביו, בדבר גלגול ביצה באבק ובחול ללא הטמנה מה דינו, וכפי שמתמה על זה הב"ח על המקום. עכ"פ, זה ברור שבגג רותח בודאי מותר כדעת הרא"ש, מכיון שלא הזכירו לאיסור, א"כ סבר שהלכה כרשב"ג, ושהוא ג"כ על דעת הת"ק דמתניתין, וכדעת הרש"ל.

והנה תיוהא קא חזינא הכא, בדברי הרשב"א בסוגיא זו, ששיטתו כאמור, שרשב"ג דמתיר בגג רותח, הוא כדעת ר' יוסי, ואנף דפסקינן בת"ק, הרי גם בגג רותח אסור, ומביא ראיה מירושלמי וז"ל: "רשב"ג אומר מגלגלין ביצה ע"ג גג רותח, דרשב"ג ס"ל כר' יוסי, דאלו לרבנן דאסרי אף תולדות חמה, אף זה אסור, ובהדיא גרסינן בירושלמי: פליגי על רבנן דהתם, דתנא רשב"ג אומר מגלגלין ביצה ע"ג גג רותח, וכו', מה עבדין ליה רבנן דתמן, פתרין לה, חלוקין על רשב"ג ע"כ.

והנה לפנינו בירושלמי (שבת שם פ"ג ה"ג) הגירסא כדלקמן: מתניתין פליגא על רבנין דתמן, דתני ר' שמעון ב"ג אומר, מגלגלין ביצים על גבי גג של סיד רותח, ואין מגלגלין ביצים על גבי עפר רותח, מה עבדן לה רבנן דתמן, פתרין לה, חלוקין על רשב"ג וכו', א"כ לפי זה לא מדבר כאן רשב"ג בגג רותח לבד, אלא כשיש על הגג סיד או עפר, ומתיר בסיד, וכפי פירושו של "קרבן העדה" שם, וז"ל: "סיד רותח: שרתחו חמה" ע"ג עפר רותח: "מפני שמזיז, אבל על גבי סיד רותח אף על גב דתולדה דחמה הוא שרי", וכן פירש "הפני משה", על גב גג של סיד רותח "שנרתח מן החמה דהוי תולדות חמה" וקתני מגלגלין ע"ג עפר רותח: "שנרתח מן האש שבצידו והוי תולדות האור" (ולפלא: לפנינו בבבלי, הגירסא ואין מגלגלין ביצה על גבי סיד רותח, ופירש"י, בסיד רותח דהוי תולדה דאור, א"כ להיפך: בסיד יש בו חשש משום תולדה דאור, ולא בעפר), ובוה באמת פליגי על רשב"ג וסוברים, שעל סיד של הגג אסור, אבל בגג רותח לבד גם רבנן דתמן לא פליגי על רשב"ג? ויתכן, אולי שלהרשב"א היתה לו גירסא אחרת מכפי מה שלפנינו, והיה גורס כמו בתלמוד בבלי, מגלגלין ביצה על גג רותח, ובוה פליגי רבנן על רשב"ג, והלכה כרבנן, עכ"פ בבבלי, משמע, דלא פליגי בגג רותח, כאמור, ויצא לפי זה, שיש פלוגתא בין הירושלמי והבבלי, שלדעת רוב הפוסקים משמע בבבלי שרשב"ג דמתיר לחמם ביצה על גג רותח דברי הכל הוא, ולהירושלמי כפי גירסת הרשב"א, רבנין פליגי עליה ולית הלכתא כרשב"ג, והדבר הזה כבר הוגדר ע"י הרי"ף, שבמקרה של פלוגתא בין הבבלי והירושלמי שנקטינן בבבלי, כדבריו בסוף מס' עירובין (ק"ד ע"ב) וז"ל: וחזינן למקצת רבואתא דסבירא להו כעולא, וסמכי אגמרא דמערבא, דגרסי התם, כל משמיעים קול אסורים בשבת וכו', ואנן לא סבירא לנו הכי, דכיון דסוגיא דגמרא דילן להתירא, לא איכפת לן במאי דאסרי בגמרא דבני מערבא, וכן כתבו התוס' ד"ה הרי, וכן פסקו הרמב"ם והרא"ש והטור והב"י וז"ל (ארי"ה סי' של"ח) יעו"ש

א"כ הדרא דינא, דנקטינן דעל גבי גג רותח לחוד; בשאין בו עפר, אבק וסיד מותר. מפני שאין כל חשש של חמי אור, ולא מפני הטמנה או הזות עפר, ולפי מסקנת המהרש"ל.

ונחזור לנידון דידן, הרי כפי שיטת הרש"ל, שכמעט רוב הפוסקים נוטים לצדה, כפי שבררנו, הרי בגג רותח לבד תולדה דחמה כזאת מותרת, וגם אין בו לחשוש שאר חששות, כאמור, א"כ כאן לפי המתואר של הקונסטרוקציה של המיתקן; הרי הצינורות מונחים להדיא כלפי השמש וממש, המקרינה באופן ישיר את קרנותיה עליהם ומהן המים הנמצאים בצנורות מתחממים, כי טבלאות הזוגיות הסוככות עליהן, לא עושות שום פעולה, אלא הן מגינות מפני הרוחות, ומי הגשמים ומפני האבק שלא יצטבר עליהם, כאמור, ולכן הרי זה ממש כגג רותח לבד שאין שם לא עפר ולא סיד ולא אבק וחול, כי צמר האבנים הנתונים בין הצנורות ולצדיהן מבפנים היא מכוסה בתוך פח ועשוי רק לשם בידוד ושמירה על החום, ולא עוד, א"כ איפא, המים שמשתמשים בהם הם מסוג תולדות חמה המותר לפי דעת המהרש"ל ורוב הפוסקים, שהרי כאן כפי שהגדרנו מתחלה, אין לחשוש, לא משום חמי אור, ולא משום חשש הטמנה או הזות עפר, ובודאי לא יחשבו ויסברו הרואים את המיתקן שהותר לחם באור, ולכן יש לדעתי להתיר בשימוש במים חמים הללו בשבתות.

איברא שדעת המג"א שם (בהל' שבת סי' שי"ח סק"י) לא נוטה לדברי המהרש"ל הנ"ל, ואומר: "ודבריו אינם מוכרחים, ומוסיף: וגם בט"א חולק עליו, ובירושלמי איתא בהדיא דאסור", אולם המג"א מסתמך בודאי על הירושלמי כפי גירסת הרשב"א, וא"כ לפי מה שאמרנו, שדעת הבבלי היא אחרת, ופוסקים בבבלי כנ"ל, א"כ יש להקל, ובכלל, עכ"פ כסניף משקלי להתיר יכולים לצרף את דעת המהרש"ל, שיש לו תמיכת רוב הפוסקים, שבלאו הכי, לפי דברי רש"י בסוגיין שבררנו בתחלה, הרי כשאין למאן דחזי לטעות ולחשוב שזה תולדה דאור, א"כ שוב אין חשש לאיסור, וכדאמרן.

והנה עם מסירת המאמר לדפוס הגיעו לידי שלש חוברות וספר אחד, שבהם כבר דנים ידידינו הרבנים שליט"א, בשאלה זו שנשאלו עליה, והם: א) בקול תורה" (מרחשון תשכ"ב) מאת הגר"צ פירר, ב) בקול תורה" הנ"ל (חוברת טבת תשכ"ב) מאת הגר"ב ישר, ג) בקול סיני" מאת הגר"ע עובדיה יוסף, ד) בספר "הראל" (קובץ זכרון להרב ר' רפאל אלשיך ז"ל) מאת הגר"י קאפח, ובעברי עליהם בעיון, שמחתי שכוונתי לדעת כולם, למסקנא הסופית בשאלה זו: להתיר את השימוש במים חמים בשבת, יהא מאיזו טעמים ונמוקים שהם.

אולם ברצוני להעיר בהעברה בעלמא, שכולם (מלבד הר"ב ישר שליט"א) נגעו בענין צדדי לשאלה זו; מחשש שמתוך זה שפותחים את הברז של מים חמים בחדר, הרי על ידי זה נכנסים מים קרים לדוד ומתחממים במים חמים, ויש בזה חשש בישול, וע"ז מפלפלים, הואיל שזה לא בכוונה, ואף דהוי פסיק רישא, הוי פסיק רישא בדרבנן, ולפי דעת התה"ד, פס"ד בדרבנן מותר, ותגר"ע יוסף שליט"א מוסיף עוד צדדי היתר, שזה הוי רק גרמא, ותרי דרבנן ועוד, ולדעתי לוא אפילו ישנה מציאות כזאת של חימום המים הקרים, מה בכך, הלא המים

הקרים לא מתחממים ע"י רתיחה, רק ע"י מים שהתחממו בשמנוג, ולכל היותר יהיו תולדות חמה, והרי הוכחנו שתולדות חמה מסוג זה, מותר. . . .
שוב ראיתי אחרי חיפוש בספר הידוע "נחלת צבי" ו"עטרת צבי" מגדולי האחרונים על ש"ע או"ח הכותב (הלכות שבת סי' שי"ח סעיף ג') דבגג רותח שאין בו עפר הוי ממש כחמ"חמה, ומביא בסוף את תשובת המרש"ל הנ"ל ומדגיש: "ושמחתי מאד שכוונתי לפסק הלכה לגדול כזה", והדברים ברורים.

ב.

מחיקת שמות וד"ת במכונת הקלטה

נשאלתי על דבר מכונת-הקלטה (טיפרקורדר), שמשמיעים שם נאומים והרצאות ודברי שירה שונים, ובזמן האחרון משתמשים בה להקלטת שעורי הלכה, אגדה ואמרי מוסר הנזכרים בהם שמות הקדושים, וכל זה נקלט במכונה זו המשמיעה את דברי הקודש והאזכרות לפני השומעים, והנה במשך הזמן חדלים להשתמש באותם הנאומים וההרצאות ומחזקים אותם מתוך המכונה והסרט, ומשמיעים במקומם נאומים והרצאות או דברי שירה אחרים, והשאלה: אם יש בזה משום איסור של מחיקת ה' מתוך זה שנקלטו מקודם האזכרות — שאסור משום "לא תעשון לה' אלקיכם".

והנה ברור, אף אם נניח לכאורה, שיש בזה חשש של כתב, באופן שנקלטים אזכרות של ה' ודברי קדושה אחרים, בכל זאת, המרצים, הנאומים והמשוררים לא מתכוונים מראש לקדש את האזכרות האלה, ובאנו לפי זה בפלוגתא של ראשונים ואחרונים אם שם, שלא נתקדש מתחלה בכתיבתו אם מותר למוחקו את"כ.

הנה דעת הרמב"ם (בפ"ו הלכה ו' מהל' יסודי התורה) שאם היה שם חקוק בכלי מתכת, או בכלי זכוכית, והתיך הכלי הרי זה לוקה ומזה הוכיח הפרי חדש" בסוף ספרו בנמוקיו על הרמב"ם, דשם, אפילו שלא נתקדש אסור למוחקו, שהרי מסתמא שם שכתבו בכלי לא נתקדש וז"ל שם: "דע שמקצת חכמים נסתפקו בענין מחיקה את השם, אי לקי מן התורה דוקא בקידש את השם, או דילמא ההיא לס"ת איתמר, אבל לענין מחיקה אף שלא נתקדש השם, שם מיהא הוי ולקי עליה אי מחקיה, ולדידן הרי מסתברא לך ודאי דלקי מן התורה בכל גוונא. דהא מסתמא שם שכתב בכלים לא נתקדש ואף על פי כן, כתב הרב דהמתיק הכלי, הרי זה לוקה" ע"כ.

ואחריו החרה החזיק, בעל "מחנה אפרים" בספרו בהלכות ספר תורה (דף שכ"ה) ואחרי שמפלפל בדברי הרמב"ם בכמה מקומות, מסיק: "אבל בכתב את השם בכוונה, ויודע שהוא כותב את השם, אפילו תימא דלענין ס"ת לא מהני עד שיכוון להקדישו, לענין מחיקה אסור, דכיון שכתבו בכוונה הרי זה מקודש, וכן דעת הרדב"ז בתשובותיו (ח"א סי' ע"ז) שהעלה, שבאם היה צריך לכתוב שם, וכתבו בלא כוונה נתקדש ממילא ואסור למוחקו מפני שכתובת האותיות מוליד אותו לקדושתו וכי יעו"ש.

וכן דעת הש"ך (יו"ד סי' רע"ז סק"ב) דשם שנכתב שלא בקדושה אסור

למחוקו אם לא לצורך תיקון, והפרמ"ג מהסס גם בזה, ודעתו לאסור אף לצורך תיקון (א"ח סי' ל"ב משבצות סק"ב).

וכן דעתם של "מעיל צדקה" (סי' כ"ד) "החוות יאיר" (סי' ט"ז) "הברכי יוסף" (סי' רע"ז) "הפנים מאירות" (ח"א סי' מ"ה) מהר"מ מלובלין (סי' קי"ב) לאסור מחיקת שם, אפילו לא נתקדש מתחלה, וכן נראה דעת הנוב"י מתוך תשובותיו: (מהדו"ת א"ח סי' י"ג, ויו"ד ס' קפ"א) רעק"א (חנינא סי' ט"ז) "משיב דבר" (סי' פ') "ומנחת חינוך" (מצות תל"ז) לאיסור, וראה עוד "משפטי עזיאל" (חיר"ד מהדי"ת ח"ג, כרך שני ס' ע"א) ו"דברי אליעזר" (ח"ג סימן א').

לעומת זה ישנם הרבה מהראשונים ומהאחרונים, המקילים במחיקת שם, שלא נתקדש מראש בכתיבתו.

הסמ"ק בספרו "עמודי גולה" מהדורת הרב הארפעניס, תשי"ט, סי' ק"ט) כותב וז"ל: שלא למחוק אחד משמות של הקב"ה דכתיב (דברים י"ב) ואבדתם את שמם וגו' לא תעשון כן לה' אלקיכם, אזהרה (ספרי פרשת ראה, שבועות ד' ל"ה) למחוק את השם, ומיירי שנכתב מדעת אבל שלא מדעת לא, והובא בב"י (ביו"ד ס' רע"ז).

וכן התשב"ץ בתשובותיו (ח"א סי' קע"ז) דעתו דאין השם מתקדש אא"כ נתכוין הכותב לקדשו, וז"ל שם: דע שאין השם מתקדש אלא אם כן נתכוון הכותב לקדשו אבל אם כותבו שלא בכוונת קדושה אינו קדוש, דתנינא בפ' המביא תניין הרי שהיה צריך לכתוב את השם, ונתכוון לכתוב יהודה, וטעה ולא הטיל בו דלית, מעביר עליו קולמוס ומקדשו דברי ר' יהודה, וחכ"א אין השם מן המובחר, אמרינן נמי בירושלמי פרק לולב הגזול ובראשון דמגלה (פ"ג בסוכה ה"י), וכן (פ"ק דמגילה ה"ט) דכולהו ספר תהלים שרי למחוק כלהו הללויה דכתיב בזה, מפני שלא נתכוון לקדשם, משום דפלוגתא היא בפרק ערבי פסחים, אי הללויה נחלק לשנים או לא, וד"מ שהוא ס"ל דאינו נחלק, ומשום הכי תהלים דכתבינהו לא קדשינהו להללויות דאית ביה, ושרי לממיחקנהו, וכ"כ בספר "עמודי גולה", דשם שנכתב שלא מדעת מותר למחוקו ע"כ, יעו"ש, כותב בתשובה (סי' קכ"ז) וז"ל בקיצור: שהאזכרות לא נכתבו לשמן וכיון שלא נכתבו לשמן, לא קדשי כלל, וכיון דלא קדשי שרי במחיקה וכ"כ בספר "עמודי גולה" יעו"ש.

איברא ד"הברכי יוסף" (בתשובה סי' רע"ז הנ"ל) מהסס בכוונת הסמ"ק שהבאנו ורוצה לומר דמ"ש "אבל שלא מדעת, לא", אין כוונתו שמכוון לכתוב שם, אלא שלא מכוון לקדשו, אלא הכוונה שגם עצם השם נכתב שלא מדעת ושלא בכוונה, אבל כנראה מדברי התשב"ץ, שדעתו, ששם שלא נתקדש מותר למחוק, ומסתמך על "עמודי הגולה" — הסמ"ק, משמע שסובר שכוונת הסמ"ק, באינו מכוון לקדשו, וכן מביא באמת הב"י את הצירוף של דברי התשב"ץ עם ספר הסמ"ק וז"ל (שם ביו"ד ס' רע"ז "בבדק הבית") "וכתב הרשב"ץ בתשובה (סי' קע"ז) אם כתב ה' שלא בכוונת קדושה אינו קודש", והביא ראיה מהא דתניא פ"ב דגיטין (ד' כ' ע"א) שהיה צריך לכתוב את ה', וכתב יהודה וכו' וכ"כ הסמ"ק, ה' שנכתב שלא מדעת מותר למחוקו וכו', רואים אנו שדא ודא — אחת הוא, ואין הבדל אם דברי הצירוף הזה הם מהב"י בעצמו, או כפי שרוצה לומר "בשדה חמד" (חלק י"ד, מערכת כללים, מערכת מ' כלל י', אות יו"ד) שהם הם דברי

החשב"ץ בעצמו, הרי סוף. סוף הוא מסמך את דעתו, ששם שלא נתקדש מותר למחוק, על דעת הסמ"ק, הרי שהכוונה של המלים "שלא מדעת", היינו שלא היתה דעתו לקדש את השם, ולפיכך מותר למחוק, ולית דין צריך בושש.

וכן דעת הגהת מימונית (כפ"ו ה"ו מהל' יסודי התורה) המביא בשם הרא"ם ז"ל בספר יראים (סי' ט"ו) דשם שנכתב ולא נתכוון לקדשו בכתיבתו, אין בו קדושה, וכן הובא בטו"ז (יו"ד סי' רע"ו סק"י) שמסיק כדבריו, וכן בבאור הגר"א שם מסיק ל"ן לפי הגהת מימונית הנ"ל "כשלא נתכוון לקדשו אפילו בשמות הקדושים נמחקים יעו"ש. ובתשובות מהרשד"ם (חיו"ד סי' קפ"ו) מסיק בפשיטות, דשם שלא נכתב בקדושה, אין איסור מחיקה וז"ל: הדבר ברור כשמש, שמה שאסרו למחוק שם מן השמות, לא אמרו אלא כשנכתבו בכוונה לשם קדושה ממש, ולא אותיות ותיבות שיש בהן אותיות משם ולא נכתבו לכוונת קדושת השם וכו' יעו"ש.

ובספר "מילי דחסידותא", על "ספר חסידים", מהגאון מבוטשאטש ז"ל (לסימן תתקי"ז) דן בענין שמות הנדפסים כגון אלקים וצבאות, הבאין לידי מחיקה, וכתב להקל. מכיון שלא נתקדשו, ומסיים: דסוגיא דעלמא שנוהגין להקל היא הכרעה גדולה וכו' יעו"ש. מכל הלין שהבאנו, נראה שיש חילוקי דעות בין הפוסקים בענין שם שלא נכתב בקדושה אם מותר למחוקו, או לא, ואין בידינו כמובן להכריע.

ומצאתי לי און, בנידון דינן להקל במחיקה, בדברי הירושלמי (סוטה פ"ב ה"ד) תני ר' אליעזר בן שמוע אומר אין כותבין (פרשת סוטה) על עור בהמה טמאה ר'. שמעון אומר, מכיון דאת אמר למחיקה ניתנה, למה אינו כותב וכו', וראה בשד"ח (מערכת הכללים קונטרס "באר בשדי" ד' ג' — ד') הדין מתוך זה, שמה שסובר ר' שמעון, שדבר העשוי למחיקה מותר לכתוב על עור בהמה טמאה, כך כל שם שנכתב לכתחילה לשם מחיקה אין בו איסור מחיקה, מפני שאין בו קדושה, ומסתייע בספר "פנים מאירות" על הירושלמי, בחידושו לסוטה (פ"ג ה"ג, ד' ח' ע"ב, סי' ל"ג) בהביאו את דברי ר' שמעון הנ"ל. דכיון דלמחיקה ניתנה, מותר לכתבה על עור בהמה טמאה סיים בזה"ל: "אלמא דמגילת סוטה, כיון שניתנה למחיקה מעיקרא אין בה קדושה כלל, וממילא לית לן כלל לאי דמוחק את השם, דכל העומד למחיקה כמחוק דמי, ועיין ב"שירי קרבן" ובמראה הפנים" שהביא פסק הרמב"ם (בסוף פ"ט מהל' אבות הטומאה) דאינה מטמאה את הידים, הואיל ולמוחקה ניתנה. עכ"ל.

ומכאן לנידון דידן, שהרי החומר של הנאומים, ההרצאות והשירה, הנמסר למכונת הקלטה, הוא לא ניתן להישאר בסרט בקביעות, אלא ניתן למחיקה וכך עושים רובם ככולם, כפי הידיעות שישנן בידי, אי"כ באופן כזה לפי דברי הירושלמי ובעקבות דברי הגאונים הנ"ל, הרי אין בזה משום אסור מחיקה.

כל הדיון הזה שדננו עד כאן, זהו רק לפי ההוי אמינא, אם יש איזה חשש זדררא של כתב המתהוה ע"י הדבורים של המרצים במכונת ההקלטה הזאת.

אולם אמרתי לחקור ולברר את הדבר אצל מומחה במקצוע זה בכדי להתמצא על טיב תהליך הפעולה של המכונה, ועל פיו לדון לפי ההלכת.

ונהנה פניתי להממונה על מקצוע זה של מכונת הרדיו והטיפוֹרקורדר

בחברת "אמפא" ת: א: והוא חזה את דעתו ע"ד תהליך הפעולה כפי שמסר לי בכתב בזה"ל: -

הקלטה בסרט מגנטי, נעשית בצורה כזאת: תנודת הדבור או הנגינה, שהן תנודות אוויר, נהפכות לתנודות חשמליות ותנודות חשמליות אלה זורמות בראש מגנטי, שהופך את תנודת החשמליות לתנודות שדה מגנטי, סרט ההקלטה, שהוא מכוסה שכבה דקה של חומר ברזלי, קולט את תנודת השדה מהראש, והחומר הברזלי עליו, נעשה פחות או יותר מגנטי בתדירות השנויים שנוצרים על ידי ראש המגנטי — זהו בענין קליטה.

ובענין מחיקה: הסרט והמגנטי שעליו נרשמים בצורה מגנטית, הקול מועבר לפני ראש מגנטי אחר שיוצר שדה מגנטי חזק, שמשתנה במהירות דבה, השנויים המגנטיים האלה מבטלים את הרשום של הסרט.

חתום מנשח שרף

הנה מצטייר תהליך הפעולות, שנוצר ע"י כח מגנטי והסרט קולט ע"י שכבה בדולית ובאופן שלא נשאר על הסרט שום שריטה ורושם קו או שקוע, לא בצורה ישירה או עקומה, וכשמסתכלים אפילו בראיה חודרת בסרט אי אפשר למצוא איזה סימן לכתיבה, ואם אולי ניכר איזה נקודה או חריץ זיגוגי, הרי בודאי אין להחשיבם לכתב.

וליתר תוקף, יש לדון על עוד מקורות, שאין בזה חשש של מחיקה (א) לפי דברי ספר חסידים (סי' תתקל"ה) וז"ל: אם אדם כותב בכתב יד י"י (שני יודין) להיות רמז להקב"ה, יכול למחוק, שהרי אמרו כ' דכ"י נמחק ל' דל"י נמחק יע"ש, וכן מובא בפירוש אזולאי, "אם כותב י"ו רמז להקב"ה, יכול למחוק וכו' יע"ש, ומכן דאפילו רמז לה' נמחק, על אחת כמה, דכאן אין אפילו רמז כל שהוא אשרטוט ניכר של אותיות, בודאי שמוחר למחוק.

וראה בתרומת הדשן (כתבים ס' קע"א) הכותב בנידון השאלה הנ"ל: וז"ל: כאשר שאלת, אם מותר למחוק הנכתבים בסדורים ותפלות הנרשמים בשני יודין, זיינו על גביהן, נראה הטעם דנכתבין הכי, היינו משום דעולים מניינם כו' כשם המיוחד, וגם שני היודין שם לבד כזה: י"י, וגם יש שעושין שני ווין כזה ו"ו ונסתפקת שמא יש בו קדושה או שמא עושין תווין למעלה, ושכיבה, כדי שלא יהיה בו קדושה, נראה דמטעם גמטריא אין לאסור דא"כ "הודאי" נמי לא יהיה נמחק, שהיא בגמטריא שם המיוחד, ומטעם שהוא רמז לשם ונכתב, כדי להורות, לשם, אין נראה לאסור בשביל כך, שהרי אמרי' בפ' שבועות העדות, "דכל שלמה דשיר השירים קודש, ונכתב ג"כ להורות על השם, ואפי"ה כתבו התוס' דנמחק הוא וכו' יע"ש, ולפי דבריו כאן לעניינינו שאין צורת אותיות ולא אפילו שרטוט מה ניכר, כל שכן דנמחק, ואף שהרמ"א (יו"ד ס' רע"ו סעיף י') מתיר למחוק בנידון זה, בסידורין שני יודין ואחת על גביהן רק אם הוא לצורך, וכן באמת מסיק בתה"ד שם יע"ש, כאן בנידון דידן, יש להתיר אפילו שלא לצורך, מפני שאין כל אות וכל רמז שהוא ואף קוים ושרטוטים נכריים, אלא רשמים קלים אחרי ראייה חודרת, כאמור.

וראה בשו"ת מהרש"ם (ח"א סי' קנ"ט) דהביא תשובת מהרי"ל, (סי' קצ"ב)

הכותב, דגם: אותיות של י"ב צירופי הויה מותר למחוק, וכ"ש כינויים וכו' ואין לחוש אלא לשבע שמות הגלויים, ולכן גם טעמים ונקודות של שבע שמות מותר למחוק, ומסיק, שכדאי המהרי"ל לסמוך עליו ובפרט כאן שטעמים, ואף נקודות ושרטוטים ורושם כמעט שלא נראים בעין, אלא חריץ קל הנראה בקושי, בודאי אין חשש של מחיקה (וראה עוד בספר "פרי השדה" ח"ד סי' ל"ח).

הנה ידועה קושיית המפרשים על הגמרא בסוטה (דף ל"ה ע"ב): ת"ר כיצד כתבו ישראל את התורה, ר' יהודה אומר על גבי אבנים כתבו, שנאמר וכתבת על האבנים האלה את כל דברי התורה הזאת וגו' (דברים כ"ז ג'). ואח"כ סדר אותן בסיד וכו' ושגרו נוטריקן שלהם וקלפו את הסיד והשיאוה, הלא יש בזה משום מחיקת השמות?

ונאמרו בקושיא זאת הרבה תירוצים: "הפנים מאירות" (ח"א ס' מ"ה) "מעיל צדקה" (סי' כ"ו) והנוביי (תנינא יו"ד סי' קפ"א) מתרצים, שהיו טחיים בסיד עד לכיסוי הכתב, בכדי לשומרו מפני הגשמים והסיד נקלף בקל בלי גרידת השם, ולאחר שקלפו היה ניכר הכתב ולא הוי מחיקה, וכן הובא בתשובת דעק"א (תנינא סי' ט"ו), "והמעיל צדקה" אף רוצה לדחות מתחלה את הקושיא, מטעם דשאני הכא, דגילתה התורה בהדיא שמותר למחוק, אולם תירוצ זה לא נראה להגרא גירדון מטלז ז"ל בקונטרסו "באר בשדי" (אות ה', "בשדה חמד", סוף מערכת הנוכה) דהתם בסוטה איכא תנא אחרינא שמפרש בסדו בסיד קודם הכתיבה, והיה ליה לתנא לפרש כאידך תנא, ואף דאיכא למימר דהאי תנא דס"ל דמשמעוּתא דקרא הוא דסדו בסיד לאחר הכתיבה, הא מוכח בפרק התדיר (ובחים ד' צ"א), דהיכא דאיכא איסור מן התורה עקרינן לקרא ממשמעוּתא ומפרשינן בענין דלא יעברו על איסור, וא"כ היה לו לפרש כאידך תנא, ולפי הנראה אישתמיטתיה להמעיל צדקה" הסוגיא דפרק כל התדיר, ומתרץ לפי הגמרא בשבת (ד' ק"כ) דע"י גרם מותר למחוק את השם (לכל הפחות מדאורייתא), וא"כ איכא למימר דסדר בני ישראל את האזכרות ע"י גרם, דאין בזה משום מחיקה ובוזה גם קיימו את המצוה של ושדת בסיד, הואיל דע"י גרם מהני קיום מצווה, ומוכיח את זה בראיה יעו"ש. ורע"א בתשובה הנ"ל, מביא בשם ס' "לווית חן", על התורה תירוצ אחר דלפי מה שכתב המהרש"א בח"א, עלה דההיא דבא גבריאל ולמד ליוסף ע' לשונות, דע' לשונות הן מלבד לשון הקודש, א"כ כתבו על האבנים ע' לשונות ולא לשון הקודש, והשמות בלע"ז לפי דברי השי"ך (יו"ד ס' קע"ט סק"א) מותר למוחקם יעו"ש.

(ובהיותי דן בקושיא הנ"ל, ארשה לעצמי להביא במאמר מוסגר את דברי המדרש והמעשה" להגריי ליפשיץ מקאליש (פרשת תשא "עמק הלכה") שהקשה על דברי הגמרא (שבת ד' פ"ו ע"א) על שלשה דברים שעשה משה מדעתו ואחד מהם, "ששיבר את הלוחות", שדן ק"ו מפסח יעו"ש, והקשה, דהא מפסח לא ידעינן, אלא שלא היו הלוחות ראויות להנתן לישראל, אבל שבירה מנא לן? הא שבירתן זו לית שבתורה היא, מלא תעשון כן לה' א"להיכם, וכלי שהיה השם כתוב עלין אם תתיכו לוקה, וכדברי הרמב"ם שהבאנו לעיל (בה' יסודה"ת פ"ו ה"ו), וה"ה שבירתן וכו', ואסור למוחקן משום לא תעשון, וא"כ שבירתן זו מחיקתן, ומי התיר למשה? ות"י, לפי דברי חז"ל (באבות דר"ב פ"ב) עלית למרום כו', כיון שראת

משה את הסרחון וכו' נסתכל בהן וראה שפרח כתב מעליהן, אמר היאך אני גותן לישראל וכו', (ויש להוסיף מקור בפסחים (פ"ז ע"ב) כתב הלוחות, דכתיב ואשברם לעיניכם, תני לוחות לוחות נשברו ואותיות פורחות), אי"כ לאחר פרח הכתב אזלא קדושת הלוחות, דאין כאן ענין של מחיקה, וזה לדברי ת"ק שם, ולדברי ר' יוסי הגלילי אומר, שמשה רבנו כדין עשה לפי דברי הגמר' (בשבת שם) ספרי צדוקים ר"י אומר קודר את האזכרות שבהם בו, אר"י ק"ו ומה לעשות שלום בין איש לאשתו, אמרה תורה ימחה קדושת שמי בו כו', הללו שמטילין קנאה ואיבה ותחרות בין ישראל לאביהם שבשמים עאכ"כ ששורף אותם עם האזכרות שבהם ע"כ, וא"כ היש לך עשיית שלום בין ישראל לאבינו שבשמים, יותר מזו של שבירת הלוחות בשעתה: "שהלא לפי עדות חז"ל שבירה זו היא שגרמה לדון אותם כפנויה ולא כא"א, וממילא שעיי"ז היה כשלונם אפשר בחזרה, וכדאי"תא במדרשות, וא"כ השבירה הזאת היתה לתועלת גדולה ומק"ו דאיש ואשתו למדנו, הרי אין כאן איסור מחיקה ודפח"ח).

והנה אנהינן לעיינין: ידידי הרה"ג כמהר"י זילברמן שליט"א, לדברי הרמב"ן בנמוקיו על פרשה זו (דברים כ"ז ג') וז"ל "וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת, אמר ר"א בשם הגאון, שכתבו עליהם מנין המצוות, כמו הכתובות בהלכות גדולות, כעין אזהרות, וטעם באר הטב: הכתיבה: ורבותינו אמרו בשבעים לשון, ומצינו בספר תאגי שהיתה כל התורה כתובה בהן מבראשית עד לעיני כל ישראל בתאגיה חיותיה, ומשם נעתקו התאגין בכל התורה, ויתכן שהיו האבנים גדולות מאד או שהיה ממעשה נסים" ע"כ.

ואמנם מילי מילי קתני, ויש לעמוד על זה, שמביא מה שנמצא בספר תאגי שיתכן, שכוונת הרמב"ן ליישב בזה את הקושיא, הלא יש בזה משום מחיקת שמות? אולם מכיון שהתורה לא נכתבה באותיות, רק ברמזים נעלמים בתאגים וציונים לבד לא חל עליהם איסור מחיקה.

ואם כנים אנו בזה, הרי יוצא, שבדרך כתיבה כזאת של קוים, נקודות, שרטוטים כדמות תאגים וציונים, אין בהם משום מחיקת שמות, ומכאן לנידון נידון שבקשי רב נכר איזה נקודה וחריץ שהוא, על אחת כמה שאין בו חשש של מחיקת שמות, והבן.

איברא, דכפי שהבאנו, יש בזה פלוגתא אם סדו בשיד אחרי הכתיבה או לפני הכתיבה, דלפי ר' יהודה כתבו מקודם, ואח"כ סדו בסיד, ולר' שמעון סדו את האבנים ואח"כ כתבו עליהן את דברי התורה, ואולי פלוגתתם גם בדבר חשש המחיקה, ור"ש סובר דיש בזה משום מחיקה (*). עכ"פ בתור סניף להקל יש

* לפ"מ שהביא הרה"מ שליט"א לעיל (סוף אות א') מהירוש' דעת ר' שמעון שכל מה שנכתב לכתחלה לשם מחיקה אין בו איסור מחיקה, א"א לומר בניד"ד כן בטעמו של ר"ש, ובאמת לפ"מ שהבין ה"פנים מאירות" על הירוש' שם שבכה"ג שעומד למחיקה אין בו קדושה כלל, הקושיא ממחיקת האבנים לק"מ, שהרי גם כאן ע"מ להעביר ע"ז סיד נכתבה.

ויש לתלות השאלה במחלוקת דריי הגלילי ות"ק (שבת פ"ו שהוכאו בדברי הרה"מ"ת)

לקבל את דברי ר' יהודה בשעת שהסברא נוטה לכך, ולפי שמתבטאים המפרשים שמשמעות הענין — כך, ועל אחת כמה, בנידון דידן שאין כל רישום של אות מרובעת, וכן רק אחרי ראייה חודרת, נראים קוקים דקים ובודאי שאין בזה חשש של מחיקה וכדאמרן.

עם עריכת המאמר לדפוס, הגיעו לידי שני ספרים מארצות הברית, בשם „אגרות משה“ (חאו"ח וחיו"ד) מאת הגאון ר' משה פינשטיין שליט"א, וראיתי שדן באחת מתשובותיו (יו"ד סימן קע"ג) בשאלה זו, וז"ל בהסקת התשובה „ובדבר למחוק ולכתוב דבר אחר, אף שלא ידוע לי איסור ברור, כי אין שם אותיות וכו' ואף מה שכתוב „ברעקארד שעל וויקט ראלע“ אף שיש איזה בעיך, נמי אינם אותיות, ואין חשיבות שיהיו שם, מ"מ למעשה אולי אין למחוק, שנראה כמחיקת השם“.

כן הגיעה לידי החוברת „קול סיני“ (גליון ג') וראיתי שדן בשאלה שם הגר"ע עובדיה יוסף שליט"א בהרחבה, ומסיק להחמיר, להלכת ולמעשה (ומביא גם הטעם שאמרת, הואיל ועומד למחיקה אין בזה משום מחיקה ממקור אחר מ„משיב דבר“ (ס' פ') שחבאנו אותו בענין אם לא נתקדש השם בתחלה) ושמחתי מאד שכוונתי לדעת שני הגדולים, אכן מה שהגר"מ פינשטיין שליט"א חוכך להזהר למעשה „מטעם שנראה כמחיקת השם“, נראה שמהסס עוד בזה, אם כי, שזה ברור לפי דבריו, שאין בזה איסור משום מחיקה, מפני שאין שם אותיות. אני מניח איפא לעיון ולשיקול דעת של הרבנים, גדולי התורה בשאלה זו ובמסקנותיה למעשה, והיה זה שכרי!

ג.

מניות במפעלים מחללי שבת

נשאלתי, אם מותר להשתמש במניות של חברות מפעלים ובתי תעשייה ממשלתיים, או קבוצת אנשים פרטיים, לשם מסחר וריוח, באם בחברות ובמפעלים ובתי התעשייה הללו, מחללים את השבת, בעבודה, בייצור ובטפול. והנה, באם ישנם במפעלים הללו שותפים אינם יהודים, המחזיקים בחלק מן המניות ופעילים בהנהלת המפעלים, וכן חלק של עובדים ופקידים אינם יהודים, הרי ישנן מסיבות מקלות, לפי הדינים והסידורים המפורשים במקורות הש"ס, ראשונים ואחרונים. והמקור לזה בגמרא (ע"ז כ"ב ע"א) ישראל ועכו"ם, שקבלו שדה בשותפות, לא יאמר ישראל לעכו"ם, טול חלקך בשבת ואני בחול, ואם התנו בתחלה, מותר, והובא להלכה ברמב"ם (פ"ו הי"ז מהל' שבת) ובש"ע או"ח (ס' רמ"ה סעיף ה'). וכן דרך אריסות, מותר לגוי לעבוד בשבת בשדה ישראל, דרך אריסות (טוש"ע או"ח רמ"ג סעיף א') וכן דרך הפיסוק: פוסק אדם עם

ד"ר יגלילי יליף ק"ו מסוטה שמוחר למחוק השם. אבל לפי חנ"ל כשנכתב ע"מ למחוק אי"ב קדושה כלל, אי"ב ק"ו פריכא הוא, וזו דעת ת"ק, משאי"ב רי"ה סובר שגם בכח"ג הקדושה עומדת, והוי ק"ו.

אינו יהודי על המלאכה וקוצב דמים, והגוי עושה לעצמו, ואעפ"י שהוא עושה בשבת מותר (טור ש"ע או"ח רמ"ד סעיף א') וכן דרך שכירות אם שכר גוי אצל יהודי לשנה או לשנתיים שיכתוב לו או לארוג לו בגד וכו', הרי זה כותב ואורג בשבת, כאילו קצץ עמו, שיכתוב לו ספר, או שיארג לו בגד, שהוא עושה בכל עת שירצה (שם ס' רמ"ד סעיף ד'). וכן האריכו האחרונים בקשר לשותפות וקנינים של גויים עם יהודים בנידון העבודה בשבת, וראה בנוב"י (מהדו"ת או"ח סי' כ"ט) תשובת מהרש"ל (סי' ק') חתם סופר (חאו"ח נ"ח—נ"ט) שו"ת מהורי"א הלוי (ח"ב ס' קס"ד) ועוד.

אולם כאן אמור במפעלים ובתי חרושת ממשלתיים, ושל אנשים פרטיים המאוגדים בחברות שעובדיהם ומנהליהם יהודים, ואם כי, שישנם גם מספר גוים מחו"ל שרכשו להם מניות כאלה (כפי שמסר לי מנהל רשות ההשקעות במשרד האוצר, מר ד"ר בינשטיין) הרי הם מיעוט קטן, שאין להם כל מגע ושותפות פעולה בתוך ההנהלה, ולא נוכל להשתמש בדין ברירה, כלומר: שריוח של העבודה בשבת יהיה לגויים, שהרי רובם ככולם של בעלי המניות המה יהודים וכל חברי ההנהלה בפועל המה יהודים, וכן לצערנו הרב, גם הפועלים כמעט כולם יהודים העובדים בשבת, ומתו הדין בקשר עם השמוש ברווחיהן של המניות הללו?

הנה, יש לדון על זה מתוך שתי בחינות (א) מצד שותפות ממש, הלא המניות מהוות רכוש וההון של המפעל או בית התעשייה ומחזיקן נהנה מרווחים כשחזף בין כל יתר בעלי המניות, ויש בזה אחריות של שותפות הנהנה כשותף מהרווחים, הבאים ע"י מעשי שבת אסורים. (ב) מתוך "מסייע בידי עוברי עברה", שהרי אפילו אם בעל המניה לא משתתף במעשה ממש, אבל רכושו זה של התמורה בעד המניות שהשקיע במפעל, והמשכת קיומו של המפעל, פועל בשבת גם בשמו, ובוה הרי עוזר ומסייע לחילול שבת.

והנה ראיתי דבר חדש, בשו"ת מהורי"א הלוי (ח"ב סי' קכ"ד) המגדיר הגדרה בנוגע לעצם הבעלות של בעלי המניות של איזה חברה בעירבון מוגבל, המחבר דן שם בשאלה, בדבר העיר נדבורנא שנמכרה לחברה "באדענקרעדיט אנשטאלט" והעוסקים והמפקחים הם נכרים, אבל גוף העיר הוא של אותם האנשים בעלי המניות (אקציען) מן האנשטאלט הנ"ל, והרבה מניות הן תחת יד יהודים וכל ההכנסות מתחלקות בין בעלי המניות ונסתפק כי נמצא שם בית שעושים שמה שכר ונשתהה עד לאחר הפסח שכר מעד, אם יש בזה חשש חמץ שעבר עליו הפסח, מאחר שחלק ישראל מעורב בו.

ומהרי"א הלוי ז"ל העלה להיתר, ובנתוח השאלה שם רוצה לומר, שכאן בנידון המניות אין לבעל המניות זכות ובעלות כשלה, דכל מה שירצה יעשה; דהדבר ידוע, שאין לבעל המניות שום זכות וכח למכור החמץ או לבערו, דגוף המנהיגות של העסקים הוא על פי המנהיגים המפקחים לטובת העסק, על פיהם יוצאו ויבואו כל עניני עסקיהם, וכיון שלא יכולים לבער החמץ, ממילא לא עברו בב"י, ומאחר שלא עברו בעלי המניות על ב"י, לא קנסו אותם חז"ל, לאסור החמץ לאחר הפסח.

ומוסיף, דאם נאמר, דגוף החמץ אינו של בעל המניות, אם כן גם הרשויות והבתים והחצרות אשר החמץ מונח שם, גם כן אינם של בעלי המניות, וכנודע

שאינ להם רשות ליכנס ולהשתמש במקומות השייכים להחברה, אי"כ אף שהחמץ הוא באחריותם, שבאם יאבד החמץ, ההפסד על בעלי המניות, מ"מ הו"ל כמקבל אחריות על חמצו של עכו"ם בביתו של עכו"ם ומכיון שלא היו באפשרותם בשום אופן לבער החמץ ואין לו לבעל המניות רשות ליכנס למקום שהחמץ שם, אין מקום כלל לקונסו וכו'.

ועל יסוד זה דן הגד"צ הופמן ז"ל בספרו "מלמד להועיל" (ס' צ"א) בשאלה: חבורה של קצת נכרים וישראל אחד, יש לה בית מאכל, ולכל אחד מבני החבורה יש קצת חלקים במניות (אקציעו), ויש לאל ידו למכור המניות לכל מי שירצה. ובעד כל מניה ומניה, יקבל המחזיק בה סך מעות מדי חודש בחדשו, מה דינו לענין חמץ בפסח (כי בודאי בבית המאכל יש כמה וכמה חמץ), כדי שלא יכשל ח"ו באיסור ב"י וב"י, ולפי דעת השואל: הוצע שימכור הישראל המניות שלו קודם הפסח ללוקח נכרי.

ודעת הגד"צ הופמן ז"ל, שאין צריך למכור המניות, אם עי"ז יהיה היוק לישראל, והתורה חסה על ממונם של ישראל, ויוצא מתוך הגדרה זו, של הגרי"א הלוי ז"ל, מכיון שאין על בעלי המניות שום זכות בעלות על בית מאכל זה, ואין להם רשות להכנס ולחוות דעה, ומה גם זכות על רשות המקום, הרי בעלי המניות, לא עוברים על איסור בל יראה ובל ימצא.

ומוסיף להסתמך על הגאון מהור"ר עזריאל הילדסהימר זצ"ל, שבחן את חמשת תלמידיו, בהציגו לפניהם את השאלה חבאה: תעשיית השכר השייכת לחברה אחת, ורוב ניירי החברה הם ביד ישראלים, אך מנהלי עיקר התעשייה הם נוצרים ועושים שכר גם בפסח, אם לאסר לישראלים הריוח מטעם חמץ שעבר עליו הפסח, ואיך הדין אם חצי או מיעוט הניירות הם בידי הישראלים, והנה כל התלמידים הסכימו אחרי פלפול ארוך בסברות ישרות להתר. והגר"ע הילדסהימר כתב בצד התשובות דשפיר הורו, ובתוך הנמוקים להתירא ישנם אותם של הגאון מהורי"א הלוי ז"ל. א) שאין לישראל חלק בעשיית השכר עצמו, ואף אם ירצה לעשות ולעסוק הרשות ביד ההנהלה לסלקו בעל כרחו. ב) שאין לישראל חלק בשכר הנעשה ואף אם יבקש ליתן לו שכר בעד חלקו בניירות, הרשות ביד ההנהלה למאן ליתן לו, ואין לו בגוף השכר שום דין ועסק רק מן הריוח יקח כפי חלקו. ג) אין כח ביד ישראל לבטל החמץ וכו' יעו"ש.

והנה נתפרסמה מאחד מן חמשת התלמידים שעמדו בבחינה בהלכה זו הרב ד"ר שאול ויינגורט ז"ל (שנספה באופן טראגי בתאונה) בספר זכרון לשמו "יד שאול" (ת"א תשי"ג), תשובתו בנידון, באריכות ובהבהרה יתירה, ושם עומד על יסוד והנחה הזאת של הגאון מהורי"א הלוי ז"ל, ומוסיף לבסס את המושג הזה חו"ל: "ונראה בעליל שהבעלות של בעלי המניות היא מוגבלת, לא בלבד באופן שהזכיר המהר"א לחיוב, היינו דאין לו רשות וכו' אלא אף לשאלה, כי למשל כשיש לו למי שהוא תביעה נגד החברה ולחברה אין לשלם, אז אין לו להתובע רשות לתבוע את בעלי המניות לדין, ולכל היותר יוכל לקחת את נכסי החברה, וממילא המניות תפסדנה בערך את שוויים, אבל בשום אופן אין לו רשות לנגוע בנכסיו הפרטיים של בעל המניה, וכל החילוקים הללו אפשר לבאר ולכלול בקצור אם נגדיר ככה: הבעלות של בעלי המניות אינה אינדיווידואלית, כלומר: מקושרת

עם הכפל, כשם שמצינו את המושג "ממוניה" בב"ק, שפירושו: הוא אחראי. בכל המובן בעד ממונו, ונכסיו אינן ערבין ליה, בעוד שהכא כל בעלותו מוגבלת בחלק שיש לו במניות, כאילו הוא קבל את החלק הזה מאחר, וכל אחריות תלויה רק בחלק שקבל, וביותר אחראי הוא אותו האחר שנתן לו את החלק, ואותו האחר אינו במציאות כלל אלא זהו כלל הנכסים השייכים לחברה, וכאילו הנכסים האלה היו מהיום אישיות בפני עצמה, וזה הנקראת במשפט החדיש: אישיות משפטית, זכואת היא באמת העמדה המשפטית של חברת המניות במשפט החדיש.

והמושג הזה יש יסוד בהלכה, כפי דברי הרב מצנר, שהביא את דברי הגרמ"א עמיאל ז"ל בספרו "דרכי משה" (ח"א שמעתתא ה', פרק י' ופרק י"א) שמחלק בין צבור ושותפות, בעמדו על הקושיא העצומה על הרמב"ם שפסק (בפי"ז הל' ד.ה.ו. מנדרים) בחצר שאין לו דין חלוקה כר"א בן יעקב, דיש ברירה, ומאידך גיסא פסק כסתם מתניתין (נדריים מ"ז ע"ב רמב"ם שם הלכ' נדריים פי"ז ה"ב) דשניהם אסורים בדבר של אותה העיר, דהיינו בית מרחץ ובית הכנסת, והר"ן פירש דהמשנה הזאת היא שלא אליבא דהלכתא, שפסקינו כראב"י, ותמה על הרמב"ם שמזכה שטרא לבי תרי?

ותירץ הגרמ"א עמיאל ז"ל, דיש לחלק בין שותפות בחצר, אף שאין בו דין חלוקה, הרי זה רק דבמציאות לא ניתן להתחלק אבל בדינא, בעצם הדבר הרי הדבר מצורף מחלקים, וע"ז שייך למימר למאן דס"ל יש ברירה, האני בנפשיה קא עייל והאי בדנפשיה קא עייל, אבל בצבור, דלפי הנ"ל גם בעצם הדין לא ניתן להתחלק דאין של צבור בגדר חילוק כלל, ע"כ לא יתכן ברירה, כיון שהוא דבר שלא יתכן כלל ברור במציאות; וכל זאת מגלה לנו התנא דאעפ"י דבדבר של שותפות קי"ל כראב"י, דזה נכנס לתוך שלו וזה נכנס לתוך שלו, בכל זאת אסורים בדבר של אותה העיר, מפני שזהו בגדר צבורי, דל"ש ע"ז ברירה, ובכך מתיישבים דברי הרמב"ם, ועי"ש באורך.

והמושג הזה, יש ליחס לנידון דידן בחברות מניות, שזה לא יכול להקרא עסק של שותפות שיכול להתחלק כדרך השותפות, אלא זה דומה לענין צבורי דחב, שלא ניתן להתחלק, ובאופן זה, אין כאן אחריות של בעלות, שישא עליו בעל המניה, ובאופן כזה אין לאסור להנות מהמניות, והמחבר מוסיף: דהגע בעצמך, אם יש לו למישהו חלק בניירות של הבנק הממשלתי והבנק תמיד עושה עסקים זמרויח ע"י חמץ, ובפרט במדינות חקלאיות, אטו משום הכי נאסר עליו את הריח? זיותר מזה הרי לכל אזרח במדינה יש חלק בנכסים השייכים לשלטון והמעות של נייר הן בעצם תעודה על זה החלק, וא"כ מה יעשו, אם הממשלה נושאת לנותנת בדגן ובתבואה גם בפסח? אלא ודאי דאין לדמות את החלק הזה לשותפות, זה"ה בחברה דידן, וא"כ שוב נוכל לחזור לסברא הראשונה של המהור"א ז"ל, דהכא הוי כאילו בעלי המניות קבלו רק אחריות, ועיקר החמץ הוא של אותה האישיות המשפטית, שעכ"פ אין שם ישראל נקרא עליה וכו' יעו"ש.

והנה לאור המושג הזה, גם בנידון דידן, יש לדון במניות הנתונים ברשותם של יחידים ממפעלים, חברות ובתי תעשיה, המחללים — לצערנו — את השבת, שאין לדון כאן לפי דין של שותפות ההלכתי הברור, כי אין לו כל זכות בעלות, לא על הרכוש ולא על המקום, וכן אין לו כל רשות וכל תוקף של פיקוד וניהול

במובן של שותף מה שעשה עשוי, ובהסרת הזיקה של שותפות, תרי אין אחריות שוב על חלול שבת, כמו בענין חמץ הנ"ל. אולם, יש לנו עדין לדון מבחינה שניה של: מסייע לדבר עבירה, אם זה שייך לכאן, והנה מצאתי ראיתי, בספר שו"ת "קול מבשר" להגאון רבי משולם ראט שליט"א (סימנים מ"ח—מ"ט) הדין בשאלה דלקמן: לששה עשר פועלים דתיים שגמרו קורס להכשרה ימית, מציעים עכשיו להצטרף לקואופרטיב ימי של ההסתדרות לקואופרטיב זה, שתי ספינות, ספינת-משא וספינת-טיוולים, בשתי ספינות אלה, עובדים כשמונים איש, בספינת המשא יעבדו כמה פועלים לא-יהודים, אעפ"כ ברור, שבשתיהן יעבדו הפועלים היהודים גם בשבת בעבודות שונות, כארבע שעות ביום, ברור ש-16 חברים הדתיים לא יחייבו אותם לעבוד בשבת, והם יקבלו שכר עבודה חדשי ואחזי-רווח, ויחשבו כשותפים וחברים לקואופרטיב כיתר הפועלים, המותר לחברים להצטרף לקואופרטיב הזה?

והמחבר מאריך ומפלפל ומסיק, דיש בזה משום מסייע בידי עוברי עבירה, ואין בזה חילוק אם סיוע מעט או הרבה, כפי לשון הרמב"ם (בסוף פ"ה דשביעית) "והעזר אף במעט", ובסוף פ"ה בגיטין: "ואפילו מיעוט הסיוע" ע"ש, ועיין עוד לשון הרמב"ם בפירוש המשניות (שביעית פ"ה מ"ו י') "אמר הכתוב לפני עור לא תתן מכשול, ומפני זה אסור לעזור עוברי עבירה וכו'" ומתוך זה, שמחוייב הוא להפרישו, אי"כ אין הבדל בין סיוע מרובה לסיוע מועט, (ובתשובה מ"ט) מוסיף המחבר נמוק נוסף לאיסור ההשתתפות בקואופרטיב זה, לפימ"ש מהרי"ב גן לב והכנה"ג והמג"א (בסי' רמ"ח סקי"ד וסק"כ) דכשיודע בודאי, שיבוא לידי חלול שבת, אסור בכל גווני, אפילו קודם ג' ימים להפליג בספינה, וכן פסק בשר"ע הרב (שו"ע סי' י"ג) וז"ל: "כיון שיודע בבירור גמור שבודאי יצטרך לחלל שבת אסור לצאת אפילו ביום ראשון ואפילו לדבר מצוה" וכו', ממילא בנ"ד אומר — דידוע לנו בבירור שיעשו מלאכה בשבת על הספינה, אין היתר לזה, בפרט שהבעלים של הספינה הם ישראלים, והפועלים הם ישראלים, ויש בזה משום גהנה ממלאכת שבת וכו' יעו"ש.

ואם כן בנדון דידן, הגם שיצאנו מחשש שותפות, מכיון ששונה הוא חברת מניות שזה חברה-משפטית מיוחדת, אשר אין הבעלות לבעל המניה, כאמור. אבל בכל זאת מידי סיוע לעוברי עבירה ולפני עור לא תתן מכשול, לא יצאנו מכאן, ואין הבדל אם יש לו הרבה מניות או מעט, כי מטעם חיוב משום "מצוה עליו להפרישו" אין הבדל בין סיוע מעט להרבה כנ"ל, וכאן ברור — לצערנו — שיש חילול שבת במספר מפעלים, באופן כזה יש ליעץ ליהודים יראי אלקים השומרים שבת כדין, שלא ישתפו עצמם במניות במפעלים כאלה המחללים את השבת בכדי להנצל מחשש של סיוע לעוברי עבירה.

אחרי מסרי את המאמר לדפוס מצאתי שדן בענין כזה הגר"ע הדיה שליט"א בספרו "ישכיל עבדי" חלק ששי תאו"א סי' ז' בהשמטות ומסקנתו ג"כ לאיסור מטעם מסייע לידי עוברי עבירה, ושמחתי שכוונתי לדעת גדול וראה עוד בספר "אורח ישר" (סימן א') להגאון מסופודגין ז"ל ובספר שו"ת "לבוש מרדכי" להגמ"א אפשטיין ז"ל (סימן ג').

אמנם השאלה הזאת היא חמורה ונוגעת לגורל משק המדינה, ולהתפתחותה

הכלכלית של המדינה. אבל אין מנוס מפני החשש של סיוע לחלול שבת במפעלים אלה שהעובדים שם בשבת המה יהודים והמנהלים אף הם יהודים: ומוטב שהממשלה וכן רשויות הפיתוח וההשקעות, וכן החברות יכוונו את המפעלים האלה שישבתו שבת כדין, בכדי לחסוך חלול שם המדינה — מחד, והתלבטויות מצד אנשים דתיים, הרוצים ומוכנים להשתתף באונם, כחם וברכושם במפעלים אלה — מאידך, ועם זאת לא יתנו יד לנגוע בבבת עינה של השבת, שהיא נשמת-נשמתה של האומה. והנה מניח אני לגדולי התורה להמשיך בדיון הזה לפי ההלכה, אשר לאורה צריכה ללכת מדינתנו היקרה, «וכתורה יעשה», והיה זה שכר כותב הטורים האלה, עם התעוררות השאלה החמורה הזאת.